СЕРІЯ «Психологія»

УДК 159.9.015.7

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1\(6\)-403-416](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1(6)-403-416)

Бедан Вікторія Борисівна кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології, Національний університет «Одеська юридична академія», Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009, тел.: (048) 719-62-14, <https://orcid.org/0000-0003-0497-5473>

БІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. У статті надано результати теоретичного аналізу біологічного та психологічного аспектів вивчення агресії та життєстійкості як ресурсу подолання агресивної поведінки. Визначено, що в агресія характеризується як деструктивна поведінка, яка слугує формою реагування фізичного чи психологічного дискомфорту, стресів, фрустрацій. Розглянуто теоретичні підходи щодо вивчення агресії: психоаналітичний, когнітивний, біхевіористський, біологічний, генетичний. Проаналізовано відмінності між реактивною та проактивною агресією. З'ясовано, що реактивна агресія сильніше пов'язана з імпульсивною поведінкою і вважається агресивною реакцією на уявну загрозу або провокацію. Проактивна агресія пов'язана з неемоційними рисами і визначається як спланована асоціальна поведінка, яка передбачає винагороду або домінування над іншими. Простежено дослідження контролю та опанування агресивної поведінки. Висунуте припущення, що люди з розвиненими здібностями до контролю, життєстійкістю можуть бути більш здатні подолати автоматичні тенденції до гніву та агресії. Життєстійкість особистості визначається як набір особистісних властивостей, який визначає палітру поведінкових реакцій, що дозволяють конструктивно вирішити складну життєву ситуацію та представлений різними складовими: від генетичних задатків і імунітету до комунікативних умінь. Підібрано комплекс психодіагностичного інструментарію та проведено дослідження агресивності та життєстійкості. Встановлено наявність від'ємних значимих кореляційних зв'язків на 1% і 5% рівні між показниками агресивності та життєстійкості. Встановлено, що особи з високим рівнем життєстійкості демонструють стриманість, агресивні реакції мають непостійний характер та проявляються через вербальний канал, не застосовують фізичні форми агресії. Для осіб з низьким рівнем життєстійкості властиві: високе почуття провини, самокритичність, підозрілість, звинувачення інших, ворожа налаштованість, негативізм.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, біологічний підхід, життєстійкість, особистість.

Bedan Victoriia Borisovna Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer, Department of Psychology, National University "Odessa Law Academy", Fontanskaya Road, 23, Odessa, 65009, tel.: (048) 719-62-14, <https://orcid.org/0000-0003-0497-5473>

BIOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR

Abstract. The article presents the results of theoretical analysis of biological and psychological aspects of the study of aggression and viability as a resource for overcoming aggressive behavior. It is determined that aggression is defined as destructive behavior, which serves as a form of response to physical or psychological discomfort, stress, frustration. Various theoretical approaches to the study of aggression are considered: psychoanalytic, cognitive, behavioral, biological, genetic. The differences between reactive and proactive aggression are analyzed. Reactive aggression has been found to be more strongly associated with impulsive behavior and is considered an aggressive response to an imaginary threat or provocation. Proactive aggression is associated with non-emotional traits and is defined as planned antisocial behavior that involves rewarding or dominating others. A study of the control and mastery of aggressive behavior and the assumption that people with developed abilities to control, resilience may be more able to overcome their automatic tendencies to anger and aggression. The resilience of an individual is defined as a set of personality traits that defines a set of behavioral reactions that can constructively solve a difficult life situation and is represented by various components: from genetic predispositions and immunity to cope with severe stress, to communicative skills stress people. A set of psychodiagnostic tools was selected and a study of aggression and viability was conducted. Negative significant correlations were found at 1% and 5% between aggressiveness and viability. It is established that people with a high level of vitality show restraint, aggressive reactions are intermittent, manifested through the verbal canal, do not use physical forms of aggression. For people with a low level of vitality are characterized by: high guilt, self-criticism, suspicion, hostility, negativism.

Keywords: aggression, aggressive behavior, biological approach, viability, personality

Постановка проблеми. Проблема поведінки людини в життєвих ситуаціях останнім часом стає дуже актуальна. Аналізуючи останні події, що пов'язані з пандемією на COVID-19, які відбуваються не тільки в нашій країні, але і в світі, не можна не помітити загальне зростання агресивних проявів, як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальної групи. Це пояснюється

бурхливими соціальними, економічними змінами в суспільстві, інформаційною насиченістю сучасної людини, що відображаються на психологічному здоров'ї людини, провокуючи стреси, неврози, неадекватну поведінку, депресивні стани, прояви агресії тощо. Відповідальність за своє життя, за його успішність лягає на саму людину. Щоб пристосуватися, адаптуватися до такої напруги, успішно реалізовувати себе людині необхідно виробляти навички вирішення проблем, здобути таку якість, властивість особистості, що дозволило б ефективно долати негативні емоційні та поведінкові прояви.

В психології існує багато підходів щодо вивчення різних феноменів. Біологічний напрямок – це спосіб дивитися на психологічні проблеми шляхом вивчення фізичної основи поведінки людей. Це одна з головних точок зору в психології яка включає такі важливі аспекти, як вивчення мозку, імунної системи, нервової системи та генетики. Біологічна перспектива, як правило, підкреслює важливість природи.

Одна з головних дискусій у психології довгий час була зосереджена на з'ясуванні внеску природи та роль впливу біологічного аспекту у виховному процесі. Прибічники біопсихологічного напрямку дотримуються думки, що саме середовище відіграє найбільшу роль у формуванні поведінки людини.

Слід відмітити, що увага до такого напрямку як біопсихологія (або фізіологічна психологія) надзвичайно зросла за останні роки. Вона пов'язана з іншими галузями науки, включаючи біологію, неврологію та генетику. Вивчення фізіологічних та біологічних процесів відіграло значну роль у психології завдяки Ч. Дарвіну, котрий вперше ввів ідею про те, що еволюція та генетика грає провідну роль у поведінці людини. Природний відбір впливає на те, чи передаються певні моделі поведінки майбутнім поколінням. Моделі поведінки, які сприяють виживанню, з більшою ймовірністю передаються у спадок, тоді як ті, що виявляються небезпечними, успадковуються рідше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглянемо таку актуальну проблему сьогодення, як агресія. У довідниковій літературі агресія визначається як «мотивована, деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападів, приносить фізичний біль людям або викликає в них психологічний дискомфорт» [1], як «певна дія чи ряд дій, безпосередньою метою яких є нанесення фізичної шкоди» [2], як «поведінка, яка слугує формою реагування фізичного чи психологічного дискомфорту, стресів, фрустрацій», може бути «засобом досягнення мети, яка полягає у підвищенні власного статусу за рахунок самоствердження» [3].

Агресивна поведінка зустрічається у більшості видів. У людей, які вважаються високоагресивними видами порівняно з іншими тваринами, агресія відіграє певну роль у виживанні, груповій згуртованості та статевому відборі з чіткими гендерно-специфічними ефектами та вираженням [4]. Крім позитивних ефектів, наприклад, відчуття влади, контролю чи захисту себе чи

інших, агресивна поведінка, наприклад, у дітей та підлітків може мати довготривалий негативний вплив на подальший розвиток особистості, особливо це стосується взаємодії з однолітками та іншими аспектами соціальної взаємодії. Західні дослідники вважають, що незважаючи на загальне зниження агресії в дорослому віці, високий рівень агресивності у дитинстві пов'язаний із збільшенням частоти асоціальних розладів особистості, опозиційної поведінки та синдрому дефіциту уваги або гіперактивності, але не тривоги чи депресії у дорослому віці [5]. Крім того, агресивна поведінка несе в собі великий ризик травм, а також негативно впливає на суспільство в цілому.

У психології агресію найчастіше визначають як поведінку, яка має на меті заподіяти шкоду іншій людині, яка мотивована уникнути цієї шкоди [6]. Ця шкода може приймати різні форми, наприклад, фізичні травми, образи, зіпсовані соціальні стосунки тощо. Хоча визначення дещо відрізняються, дуже схожі визначення використовувалися багатьма видатними дослідниками агресії. Наприклад, щоб краще розрізнити певні підтипи агресії, Б. Бушман [6] більш конкретно визначили людську агресію як «будь-яку поведінку, спрямовану на іншу людину, яка здійснюється з прямим наміром заподіяти шкоди» [6].

Загальноприйнятими відмінностями є диференціація між реактивною (імпульсивною) та проактивною (попередньо обдуманною) агресією, тобто посиляючись на функцію агресивної поведінки. Реактивна агресія сильніше пов'язана з імпульсивною поведінкою і вважається агресивною реакцією на уявну загрозу або провокацію, тоді як проактивна агресія дуже пов'язана з черство-неемоційними рисами і визначається як спланована асоціальна поведінка, яка передбачає винагороду або домінування над іншими.

Паралельно з проактивною та реактивною агресією описані явні та приховані форми, які також зустрічаються у осіб із порушенням поведінки. Приховані форми агресії перетинаються з девіантною поведінкою, яка походить від етіології відкритої агресивної поведінки. Відкриті форми часто пов'язані з фізичною поведінкою, яка проявляється у вигляді ударів, кусання, штовхання та вербальною агресивною поведінкою по відношенню до інших. На додаток до фізичної агресії можна спостерігати соціальну (реляційну) агресію, яка включає заподіяння шкоди іншим шляхом шкоди їхнім соціальним стосункам (наприклад, пліткувати або говорити неправду про них; виключати їх із груп тощо). Даної позиції дотримується А. Басс, котрий вважає, що агресивні дії можна описати на підставі трьох шкал: фізична-вербальна агресія, активна-пасивна агресія, пряма-непряма агресія. Саме їх комбінація, на думку дослідника, дає вісім можливих категорій, під які підпадає більшість агресивних дій [7].

Метою статті є дослідження показників агресії та життєстійкості особистості як ресурсу подолання агресивної поведінки.

Виклад основного матеріалу. В історії дослідження проблеми агресії можна відзначити ряд ключових теоретичних напрямів (психоаналітичний,

когнітивний, біхевіориський, соціально-психологічний, етологічний тощо), які інтерпретують дане поняття і складають концептуально-методологічну основу всіх наступних теорій агресії. В контексті психоаналітичного підходу агресія розглядається як результат дитячого досвіду та несвідомих потягів. З. Фройд вважав, що агресивну енергію людина повинна розряджати, виплескувати, бо вона буде накопичуватися, що може призвести до хвороби. На його думку, суспільство грає суттєву роль в регулюванні цього інстинкту, він допомагає людям сублімувати його – перетворювати деструктивну енергію у сприйнятну та корисну поведінку [8]. З позиції біхевіоризму, теорії соціального наслідання агресія вивчає те, як цю агресивну поведінку формували асоціації, підкріплення та покарання. Згідно поглядом представника цього напрямку А. Бандури агресивні дії можуть бути спровоковані різними аверсивними обставинами (фрустрацією, болем, образою) [9].

Соціальне пізнання є домінуючим теоретичним поглядом у сфері агресії, стверджуючи, що навчання, ментальне уявлення та подальша інтерпретація є важливими шляхами для розвитку агресивності. Відповідно, соціальні когнітивні теорії наголошують на важливості різних когнітивних конструкцій (наприклад, міжособистісних знань, установок), які закладені в основі агресивної поведінки. Зокрема, поширені теорії стверджують, що схильні до агресії особи мають більш укорінені пізнання, пов'язані з агресією. Когнітивні моделі агресивної поведінки спираються на тези, що фактори, які впливають на агресію в довгостроковій перспективі, такі як характеристики особистості, а також ті аспекти, які діють у ситуації, щоб викликати агресивні реакції (наприклад, провокація), опосередковуються внутрішніми станами пізнання, афектом і збудженням. Ці внутрішні стани забезпечують засоби, за допомогою яких агресія переходить від різних людей і ситуацій до поведінкового результату [10].

Психологи соціального підходу розглядають групову динаміку та тиск на людину, які сприяють такій поведінці. Ці моделі поділяють головну передумову про те, що спосіб, у який людина когнітивно обробляє ворожі ситуаційні дані, є основною детермінантою гнівної та агресивної реакції цієї людини на такі ситуації.

Біологічний підхід передбачає розгляд біологічних коренів, які лежать в основі агресивної поведінки: дегенеративні захворювання мозку, можливі травми мозку, які можуть призвести до агресивних дій, пошкодження мозку пов'язані з психічними розладами, генетичні фактори, які можуть сприяти такому прояву поведінки. А. О. Реан вважає, що агресія в цьому контексті тлумачиться як інстинкт, який виконує функцію збереження життя та сприяє виживанню та адаптації, тобто внутрішньовидова агресія розглядається як біологічно доцільна форма поведінки [11].

Однією з переваг використання біологічного напрямку для аналізу психологічних проблем є те, що цей підхід зазвичай дуже науковий. Дослідники використовують суворі емпіричні методи, і їхні результати часто є

надійними та практичними. Біологічні дослідження допомогли знайти корисні методи лікування різноманітних психологічних розладів. Слабкістю цього підходу є те, що він часто не враховує інші впливи на поведінку такі як емоції, соціальний тиск, фактори навколишнього середовища, досвід дитинства та культурні змінні, які також можуть відігравати роль у формуванні психологічних проблем, пов'язаних з агресивною поведінкою.

Отже, існує багато різних точок зору, з яких можна розглядати людський розум і поведінку, і біологічний напрямок є лише одним із цих підходів. Цей напрямок також дозволяє розробляти нові методи лікування, спрямовані на біологічний вплив на психологічне благополуччя.

Враховуючи знання біологічних основ людської поведінки, психологи краще розуміють, як мозок і фізіологічні процеси можуть впливати на те, як люди думають, діють і відчують. Загалом, пізнання включає в себе набір процесів, які опосередковують між стимулом і реакцією: процеси, пов'язані з увагою, пам'яттю, інтерпретацією та саморегуляцією, тобто процеси, які пов'язані зі специфічними ланцюгами обробки в мозку. Так, наприклад, у клінічній літературі, часто вважають, що когнітивні процеси лежать в основі проблемних рівнів різних форм агресії [10; 12]. Людина когнітивно обробляє ворожі ситуаційні дані, які є основною детермінантою агресивної реакції цієї людини на такі ситуації.

Агресія частково обумовлена генетично про що свідчать сучасні наукові дослідження Ю.Д. Давидової [13], О.М. Ткаченко [14], М.В. Шустікової [15], А. Caspi [16], К. R. Gibson [17] та ін. Науковці виявили, що діти, які проявляли агресивність в дитинстві, були агресивні і у дорослому віці, а однояйцеві близнюки більш схожі, ніж двояйцеві близнюки за своїми агресивними схильностями. Дослідницькою групою вчених на чолі з А. Каспі [16] знайдено докази впливу певного генетичного фактора, гена моноаміноксидази, розташованого в Х-хромосомі, який виробляє фермент, що впливає на вироблення серотоніну, нейромедіатору, який впливає на настрій, апетит і сон та пригнічує агресію. Підтримуючи роль генетики в агресії, вони виявили, що особи, які мали нижчий рівень активності цього гена, були більш схильні до ризику проявити різноманітну агресивну поведінку у дорослому віці. Однак вони також виявили, що генетичний фактор був важливий лише для дітей, які зазнали жорсткого поводження.

М.В. Шустікова, досліджуючи генетичні та середові детермінанти агресивної поведінки, зазначає, що з позиції психогенетики, стратегії поведінки реалізуються в ході міжособистісних відносин і є результируючим взаємним впливом генотипу та середовища. Авторка вказує, що однією з найважливіших ситуацій, які провокують агресію, є ситуація соціальних конфронтацій [16]. Відзначено, що позитивний досвід агресії та перемог визначає демонстрацію агресивної поведінки у подальших соціальних конфліктах та закріплює агресивну стратегію поведінки у людей та тварин, а негативний досвід соціальної поразки формує протилежну стратегію –

стратегію підпорядкування.

Доречно нагадати, що агресія значною мірою контролюється ділянкою в частині мозку - *мигдалиною та префронтальною корою*. Мигдалина має зв'язки з іншими системами організму, пов'язаними зі страхом, включаючи симпатичну нервову систему, реакції обличчя, обробку запахів і вивільнення нейромедіаторів, пов'язаних зі стресом та агресією. Мигдалина допомагає сприймати небезпеку та реагувати на неї, і це може призвести до агресії, інші частини мозку служать для контролю та пригнічення агресивних тенденцій, які виникають у людини. Одним із механізмів, який допомагає контролювати свої негативні емоції та агресію, є нейронний зв'язок між мигдалиною та областями префронтальної кори головного мозку [17]. По суті, префронтальна кора є центром контролю агресії: коли вона більш активна, людина більше здатна контролювати свої агресивні імпульси.

Під час аналізу виникнення та протікання агресивної поведінки увага приділяється не тільки на функціональній активності перелічених ділянок головного мозку. Окрім нейронного зв'язку між мигдалиною та префронтальною зоною головного мозку слід враховувати індивідуальні відмінності в одній або кількох із цих зон або у взаємозв'язках між ними можуть підвищити схильність до імпульсивної агресії.

Значна роль у створенні агресії належить гормонам, особливо тестостерону, який асоціюється з підвищеною агресією як у тварин, так і у людей. Недавні дослідження показали, що серотонін також важливий, оскільки він, як правило, пригнічує агресію [18].

Агресія викликана значною мірою негативними емоціями, які людина відчуває в результаті негативних подій, що відбуваються з нею, і негативними думками, які їх супроводжують [19]. Окрім біологічних чинників слід враховувати ознаки, що дозволяють припустити схильність до агресивної поведінки, таких як тривога та страх соціального несхвалення, упередженість атрибуції ворожості, надмірне роздратування та емоційна чутливість [12]. Крім того, агресивна поведінка може бути викликана негативним характером дитячо-батьківських стосунків у вихованні.

Незважаючи на значний прогрес у дослідженні агресивної поведінки, велика різноманітність визначень, теорій та факторів не дозволяє дослідникам розробити цілісний підхід до опису розвитку агресії та її індивідуальних та залежних від статі та віку особливостей. Хоча існують значущі докази зв'язку між психопатологічними станами, індивідуальними та соціальними демографічними факторами та ризиком агресивної поведінки, причинно-наслідковий аспект ще потребує подальшого вивчення.

Тому актуальним є питання контролю та опанування агресивної поведінки. Було висунуте припущення, що люди з розвиненими здібностями до контролю можуть бути здатні подолати свої автоматичні тенденції до гніву та агресії. Серед таких здібностей, на нашу думку, важливе місце займає життестійкість особистості. Н. В. Калініна розглядає життестійкість як «набір

особистісних властивостей, який визначає набір поведінкових реакцій, що дозволяють конструктивно вирішити складну життєву ситуацію». Даний набір представлений різними складовими: від генетичних задатків і імунітету, які дозволяють впоратися з сильними стресами, до комунікативних умінь, що забезпечують взаємодію з захищають себе від стресу людьми [20].

Поняття життєстійкості в науковий обіг ввів С. Мадді, котрий розглядав дану якість в контексті теорії активації особистості [21]. Відповідно до Д. Фіск і С. Мадді, активація - це нейропсихологічне поняття, що з психологічного боку описує таке загальне ядро цінностей, як жвавість, уважність, напруга і суб'єктивне збудження; з неврологічного боку – стан збудження певного мозкового центру. Автори припустили, що ретикулярна формація – це велика підкіркова область мозку і є центром активації [21, с. 14]. Дослідники виділили три напрями стимуляції та три джерела стимуляції, об'єднавши всі ці впливи на характеристики активації в одне поняття.

Три типи джерел: екстероцептивні, інтероцептивні та коркові. Екстероцептивна стимуляція включає хімічне, електричне, механічне збудження органів чуття, сприйнятливих до подій зовнішнього світу. Інтероцептивна стимуляція, навпаки, відноситься до порушення органів чуття, чутливих до подій, що відбуваються всередині самого організму. Більшість психологів, що вивчають психологічні явища в корі головного мозку, схильні розглядати їх як відображення стимуляції, що виходить з інших частин тіла чи зовнішнього світу. Автори пропонують розглядати саме тіло як одне з реальних джерел стимуляції.

Для Д. Фіске та С. Мадді рівень активації є прямою функцією впливу. Вплив, у свою чергу, є певною прямою функцією інтенсивності, значущості та різноманітності стимуляції, що надходить з інтероцептивних, екстероцептивних та кортикальних джерел. Активація, вплив, напрями та джерела впливу є спільними для всіх людей і тому є характеристиками ядра особистості.

У рамках нашого дослідження для вивчення психологічних особливостей агресивності був проведений як кількісний (кореляційний), так і якісний (метод «профілів») аналіз.

Для визначення психологічних особливостей агресії у осіб з різним рівнем життєстійкості були засновані: тест-опитувальник агресивності А. Баса-А. Дарке [22] та «Тест життєстійкості» Д. О. Леонтьєва, О. І. Расказової [23]. Вибірку досліджуваних склали 68 осіб віком від 20-45 років різної статі.

Для встановлення зв'язків між особливостями агресії та життєстійкості особистості був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнту добутку моментів Пірсона (P), який розраховувався за допомогою програми SPSS 21.0 for Microsoft Windows.

Результати кореляційного аналізу між показниками агресивності та показниками життєстійкості особистості надано у табл. 1.

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресивності та життєстійкості особистості

Показники життєстійкості	Показники агресивності					
	НА	Д	П	О	ПП	Вр
З			-253*	378**	-401**	-331**
К	-257*	-235*	-271*	-364**	-461**	-335**
ПрР		-296*	-282*	-373**	-431**	-357**
ЗЖ	-265*	-286*	-323**	-444**	-491**	-409**

Примітка: 1) у таблиці нулі й коми опущені; 2) ** кореляція значима на рівні 0.01 ($p \leq 0,01$); * кореляція значима на рівні 0.05 ($p \leq 0,05$).

З таблиці видно, що між показниками агресивності та показниками життєстійкості особистості існують значимі кореляційні зв'язки. Так, показник залученість (З) виявив від'ємні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,01$) з показниками образу (О), почуття провини (ПП), ворожість (Вр) та підозрілість (П) ($p \leq 0,05$). Показник контроль (К) має від'ємні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,05$) з показниками непряма агресія (НА), дратівливість (Д), підозрілість (П) та від'ємні зв'язки ($p \leq 0,01$) з показниками образу (О), почуття провини (ПП), ворожість (Вр). Показник прийняття ризику (ПрР) виявив від'ємні зв'язки ($p \leq 0,05$) з показниками дратівливість (Д), підозрілість (П) та від'ємний зв'язок ($p \leq 0,01$) з показниками образу (О), почуття провини (ПП), ворожість (Вр). Показник загальна життєстійкість (ЗЖ) має від'ємні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,05$) з показниками непряма агресія (НА), дратівливість (Д) та від'ємний зв'язок ($p \leq 0,01$) з показниками підозрілість (П), образу (О), почуття провини (ПП), ворожість (Вр).

Таким чином, в результаті кореляційного аналізу було виявлено, що між показниками агресивності та показниками життєстійкості існують значимі від'ємні кореляційні зв'язки, що вказує на взаємопов'язаність даних феноменів.

Для проведення нормального розподілу значень кожного показника сирі бали за результатами діагностики були переведені у проценти. Виділено групи з високими значеннями загальної життєстійкості (ЗЖ+, $n=15$) (діапазон від 75-100 процентиля) і низькими значеннями життєстійкості (ЗЖ-, $n=17$) (діапазон від 0 до 25 процентиля). Для визначення особливостей агресивності в умовно визначених групах з різним рівнем життєстійкості побудовано профілі агресивності, що наочно подано на рис.1

Рис 1. Профілі агресивності груп осіб з різним рівнем життєстійкості

Примітка: 1) Умовні скорочення шкал за методикою «Тест життєстійкості» (Д. О. Леонтьев, О. І. Расказова): З – залученість, К – контроль, ПрР – прийняття ризику, ЗЖ – загальний показник життєстійкості; умовні скорочення шкал агресивності (А. Баса, А. Дарке): ФА – фізична агресія, ВА – вербальна агресія, НА – непряма агресія, Н – негативізм, Д – дратівливість, П – підозрілість, О – образа, ПП – почуття провини, Вр – ворожість, Агр – агресивність.

Аналіз таблиці, власні спостереження за досліджуваними, співбесіди з ними, інтерпретації авторів опитувальників, а також співставлення отриманих даних, з літературними даними, дозволили нам описати особливості агресивності осіб з різними рівнями життєстійкості.

Отже, для осіб з *низьким рівнем життєстійкості* характерно відносно високе показника почуття провини (ПП), що можна розглядати як наявність негативно забарвленого переживання, пов'язаного з допущеною помилкою. Високий індекс почуття провини показує, що вони надмірно самокритичні і в багатьох життєвих негараздах і конфліктах з оточуючими звинувачують себе. Відчуття нерозуміння з боку оточуючих, обмеження інтересів, зачепленого почуття власної гідності (О). Представники даної групи підозріливо, недовірливо ставляться відношенню до інших людей (П), надмірно вороже налаштовані проти них (Вр). Не завжди можуть стримувати емоції і найчастіше «згорячу» висловлюють свої негативні почуття, невдоволення в формі крику, проклять, погроз, звинувачень, а деякі не обмежуються підвищенням тону голосу про що потім шкодують (ВА). У своїх негараздах зазвичай звинувачують інших (НА). Схильні до негативізму, можливий перехід від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв. (Н). Типовим для даних осіб є прояв ворожості (Вр) по відношенню до оточуючих обумовлений визнанням провини за виникнення конфліктних та складних ситуацій.

Осіб з *високим рівнем життєстійкості* відрізняє більш стримана реакція і поведінка в конфліктних ситуаціях. Агресивні реакції виступають в якості засобу досягнення якоїсь значущої мети, як спосіб психічної розрядки (Р-), заміщення задоволення блокованої потреби і перемикання діяльності, як спосіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні (Аг). Агресивні тенденції цих досліджуваних мають непостійний характер і перш за все він спрямований на самозахист, який проявляється через вербальний канал, через зміст словесних звернень до інших осіб (ВА-). Іноді може спостерігатися опозиційна форма поведінки через певні обмеження з боку керівництва, авторитетів, оточення (Н-). Даних осіб можна характеризувати як необразливих, доброзичливих, прояв заздрості і ненависті до оточуючих слабо виражений (О-). Помірно виражена схильність до реакцій, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій (Р-), вони менш підозрілі, доброзичливі та відкриті (П-), в стосунках не реалізують фізичні форми агресії (ФА-); спрямовані на усунення і руйнування перешкод, подолання того, що протидіє процесу індивідуального розвитку.

Отже, якісний аналіз отриманих результатів показав, що різному рівню життєстійкості відповідають певні особливості агресивності та ворожості, які проявляються в поєднанні показників, що вивчалися та рівнів, яких вони досягають.

Висновки. Теоретично визначено, що здатність до агресії є частиною еволюційної адаптації людини. Серед механізмів виникнення агресивної поведінки важлива роль належить роботі мигдалини яка забезпечує моніторинг небезпечних ситуацій і створенні агресивних реакцій на них та префронтальній корі та служить регулятором агресивних імпульсів. Також важливим аспектом виникнення агресивної поведінки належить чоловічому статевому гормону тестостерону, який тісно пов'язаний з агресією як у чоловіків, так і у жінок, тоді як серотонін, як нейромедіатор, допомагає пригнічувати агресію.

Емпіричне дослідження дозволило виявити наявність переважно від'ємних кореляційних зв'язків між показниками агресивності та життєстійкості, що вказує на їх взаємопов'язаність. Встановлено, що для осіб з високим рівнем життєстійкості притаманна стриманість, агресивні реакції мають непостійний характер лише як засіб психічної розрядки, проявляється через вербальний канал, опозиційна форма поведінки через можливі обмеження з боку оточення, не застосовують фізичні форми агресії. Для осіб з низьким рівнем життєстійкості властиві: високе почуття провини, самокритичність, підозрілість, ворожа налаштованість, негативізм. Вони не стримані в прояві емоцій, невдоволення висловлюють у формі крику, проклять, погроз, звинувачень у своїх негараздах інших людей.

Література:

1. Шапар В. Б. (2007). Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 640 с.

2. Кордуэлл М. (2000). Психология. А-Я: Словарь-справочник; пер. с англ. К. Ткаченко. М: ФАИР-ПРЕСС. 448 с.
3. Словник української мови (2010). НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. К.: Наукова думка
4. Georgiev, A. V., Klimczuk, A. C. E., Traficante, D. M., & Maestripieri, D. (2013). When violence pays: A cost-benefit analysis of aggressive behavior in animals and humans. *Evolutionary Psychology*, 11(3), 678–699.
5. Reef, J., Diamantopoulou, S., van Meurs, I., Verhulst, F. C., van der Ende, J. (2011). Developmental trajectories of child to adolescent externalizing behavior and adult DSM-IV disorder: Results of a 24-year longitudinal study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 46(12): 12331241.
6. Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2010). Aggression. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (pp. 833–863). John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9780470561119.socpsy002023>
7. Басс А. Г. (1976). Психология агрессии // *Вопросы психологии* № 3. С.60-67.
8. Фрейд З. Я и Оно. (1990). Психология бессознательного. М.: Просвещение. 448 с.
9. Бандура А., Уолтерс Р. (2000). Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Пер. с англ. Ю. Брянцева, Б. Красовского. М.: Апрель Пресс: ЭКСМО-Пресс, 509 с.
10. Берковиц Л. (2005). Агрессия: причины, последствия, контроль. М.: Прайм-Еврознак. 512 с.
11. Реан А.А. (2007). Психология личности. Социализация, поведение, общение. М.: АСТ, СПб.: Прайм. ЕВРОЗНАК. 407 с.
12. Бэрн Р., Ричардсон Д. (2001). Агрессия. СПб.: Питер, 352 с.
13. Давыдова Ю. Д., Литвинов С. С., Еникеева Р. Ф., Малых С. Б., Хуснутдинова Э. К. (2018). Современные представления о генетике агрессивного поведения. *Вавиловский журнал генетики и селекции*. 22 (6):716-725 DOI 10.18699/VJ18.415
14. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W., et al (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297(5582), 851–854.
15. Ткаченко О.Н. (2016). Генетические корреляты агрессивности у человека: обзор литературы. *Социально-экологические технологии*. № 3. С. 68-86
16. Шустикова М.В. (2005). Генетические и средовые детерминанты агрессивного поведения. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: біологія», Вип. 1-2, №709, С. 111-115.
17. Gibson, K. R. (2002). Evolution of human intelligence: The roles of brain size and mental construction. *Brain Behavior and Evolution*, 59, 10–20.
18. Попова Н.К. (2004). Роль серотонина мозга в экспрессии генетически детерминированного агрессивного поведения. *Генетика*. Т.40, №6. С. 770-778.
19. Berkowitz, L., & Harmon-Jones, E. (2004). Toward an understanding of the determinants of anger. *Emotion*, 4, 107-130.
20. Калинина Н. В. (2001). Формирование жизненной стойкости в подростковом и юношеском возрасте. Стратегии формирования антикризисного поведения подростков и молодежи: сб. науч.-метод. тр. / под. ред. М. И. Лукьяновой. К.: УИПКПРО, С. 35-49.
21. Fiske, D.W. and S.R. Maddi, (1961). A conceptual framework. In: D.W. Fiske and S.R. Maddi (eds.), *Functions of varied experience*, 11-56. Homewood, IL: Dorsey Press.
22. Хван А.А., Зайцев Ю.А., Кузнецова Ю.А. (2008). Стандартизация опросника А. Басса и А. Дарки. *Психологическая диагностика*. № 1, с. 35-58.
23. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. (2006). Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 63 с.

References:

1. Shapar V. B. (2007). Suchasnyy tlumachnyy psikhologichnyy slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary]. Xarkiv: Prapor, 640 s. [in Ukrainian].
2. Korduell M. (2000). Psikhologiya. A-YA: Slovar-spravochnik; [Psychology. A-Z: Dictionary-reference]. per. s angl. K. Tkachenko. M: FAIR-PRESS, 448 s. [in Russian].
3. Slovnyk ukrayins'koyi movy (2010). [Dictionary of the Ukrainian language]: u 20 t. / NAN Ukrayiny, Ukr. mov.-inform. fond. Kyiv: Naukova dumka, [in Ukrainian].
4. Georgiev, A. V., Klimczuk, A. C. E., Traficonte, D. M., & Maestripieri, D. (2013). When violence pays: A cost-benefit analysis of aggressive behavior in animals and humans. *Evolutionary Psychology*, 11 (3), 678–699. [in English].
5. Reef, J., Diamantopoulou, S., van Meurs, I., Verhulst, F. C., van der Ende, J. (2011). Developmental trajectories of child to adolescent externalizing behavior and adult DSM-IV disorder: Results of a 24-year longitudinal study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 46(12): 12331241. [in English].
6. Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2010). Aggression. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (pp. 833–863). John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9780470561119.socpsy002023>. [in English].
7. Bass A. G. (1976). Psikhologiya agressii [Psychology of aggression] // *Voprosy psikhologii*. № 3. 60-67. [in Russian].
8. Freyd Z. YA i Ono. (Psikhologiya bessoznatel'nogo). (1990). [I and It. (Psychology of the unconscious)] Moskva, (Razdel 2,3). 488 s. [in Russian].
9. Bandura A., Uolters R. (2000). Podrostkovaya agressiya: Izucheniye vliyaniya vospitaniya i semeynykh otnosheniy [Adolescent Aggression: A Study of the Impact of Parenting and Family Relations]. Moskva: Aprel' Press: EKSMO-Press, 509 s. [in Russian].
10. Berkovits L. (2005). Agressiya: prichiny, posledstviya, kontrol' [Aggression: causes, consequences, control]. Moskva: Praym-Yevroznak. 512 s. [in Russian].
11. Rean A.A. (2007). Psikhologiya lichnosti. Sotsializatsiya, povedeniye, obshcheniye [Psychology of Personality. Socialization, behavior, communication]. M.: AST, SPb.: Praym. YEVROZNAK. 407 s. [in Russian].
12. Beron R., Richardson D. (2001). Agressiya. [Aggression] SPb.: Piter, 352 s. [in Russian].
13. Davydova YU. D., Litvinov S. S., Yenikeyeva R. F., Malykh S. B., Khusnutdinova E. K. (2018). Sovremennyye predstavleniya o genetike agressivnogo povedeniya. [Modern ideas about the genetics of aggressive behavior]. *Vavilovskiy zhurnal genetiki i seleksii*. 22 (6):716-725 DOI 10.18699/VJ18.415 [in Russian].
14. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W., et al (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297(5582), 851–854. [in English].
15. Tkachenko O.N. (2016). Geneticheskiye korrelyaty agressivnosti u cheloveka: obzor literatury [Genetic correlates of aggressiveness in humans: a literature review]. *Sotsial'no-ekologicheskiye tekhnologii*. № 3. s. 68-86 [in Russian].
16. Shustykova M.V. (2005). Henetycheskiye y sredovye determynanty ahressyvnoho povedenyya [Genetic and environmental determinants of aggressive behavior]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: biolohiya*, Vyp. 1-2, №709, s. 111-115. [in Ukrainian].
17. Gibson, K. R. (2002). Evolution of human intelligence: The roles of brain size and mental construction. *Brain Behavior and Evolution*, 59, 10–20. [in English].
18. Popova N.K. (2004). Rol' serotonin mozga v ekspressii geneticheskikh determinirovannogo agressivnogo povedeniya [The role of brain serotonin in the expression of genetically determined aggressive behavior]. *Genetika*. T.40, №6. s. 770-778. [in Russian].

19. Berkowitz, L., & Harmon-Jones, E. (2004). Toward an understanding of the determinants of anger. *Emotion*, 4, 107-130. [in English].
20. Kalinina N. V. (2001). Formirovaniye zhiznennoy stoykosti v podrostkovom i yunosheskom vozraste [Formation of vitality in adolescence and adolescence. *Strategii formirovaniya antikrizisnogo povedeniya podrostkov i molodezhi: sb. nauch.-metod. tr. / pod. red. M. I. Luk'yanovoy*. Kyiv: UIPKPRO, S. 35-49. [in Ukrainian].
21. Fiske, D.W. and S.R. Maddi, (1961). A conceptual framework. In: D.W. Fiske and S.R. Maddi (eds.), *Functions of varied experience*, 11-56. Homewood, IL: Dorsey Press. [in English].
22. Khvan A.A., Zaytsev YU.A., Kuznetsova YU.A. (2008). Standartizatsiya oprosnika A. Bassa i A. Darki [Standardization of the questionnaire by A. Bass and A. Darki]. *Psikhologicheskaya díagnostika*. № 1, s. 35-58. [in Russian].
23. Leont'yev D.A., Rasskazova Ye.I. (2006). Test zhiznestoykosti [Hardiness test]. M: Smysl, 63 s. [in Russian].